

Antifašizam u Istri 1921.-1945.

Grabar, Gabriel

Undergraduate thesis / Završni rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:132992>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2023-03-21**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

GABRIEL GRABAR

ANTIFAŠIZAM U ISTRI 1921. – 1945.

Završni rad

Pula, 2019.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

GABRIEL GRABAR

ANTIFAŠIZAM U ISTRI 1921. – 1945.

Završni rad

JMBAG: 0303066503, redoviti student

Studijski smjer: preddiplomski studij povijesti

Predmet: Uvod u hrvatsku suvremenu povijest

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Pula, rujan 2019.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Gabriel Grabar, kandidat za prvostupnika povijesti ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli, 20. rujna 2019.

Student

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Gabriel Grabar dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom *Antifašizam u Istri 1921. – 1945.* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 20. rujna 2019.

Potpis

SADRŽAJ

UVOD	5
1. POJAVA FAŠIZMA I FAŠISTIČKI TEROR	6
2. PRVI OTPOR FAŠIZMU I PRVE ANTIFAŠISTIČKE ORGANIZACIJE	9
3. NOP U ISTRI I RUJANSKI USTANAK	18
4. NJEMAČKA OKUPACIJA ISTRE I DALJNJI RAZVOJ NOP-a	24
5. ODNOS NARODNJAKA I SVEĆENIKA PREMA NOP-u	28
6. ZAVRŠNE OPERACIJE I OSLOBOĐENJE ISTRE	30
ZAKLJUČAK	32
LITERATURA	34
SAŽETAK	36
ABSTRACT	37

UVOD

U Parizu je 18. siječnja 1919. službeno započela mirovna konferencija između predstavnika Kraljevine Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na kojoj su se vodili pregovori oko poslijeratnog uređenja granice između dviju država. Ni jedna ni druga strana nisu željele odstupiti od svojih zahtjeva po pitanju Istre. Kraljevina SHS zahtijevala je da se granice urede po etničkom kriteriju, imajući na umu područje do rijeke Soče. Taj je prijedlog za Italiju bio neprihvatljiv. Nakon teških i dugotrajnih pregovoradije države 12. studenog 1920. potpisuju Rapallski ugovor.¹ Tim ugovorom i Zakonom o aneksiji od 19. prosinca 1920. Istra i otoci formalno su priključeni Italiji. Dva mjeseca kasnije, dekretom od 24. veljače 1921., službeno je ukinuto ratno stanje u Istri i ostalim područjima koja su pripala Italiji.²

Za Istru tim događajem započinje mračno i teško razdoblje u kojem će istarsko hrvatsko i slovensko stanovništvo, ali i talijansko stanovništvo koje je bilo antifašistički nastrojeno, biti izloženo surovoj fašističkoj represiji, zatiranju ljudskih prava i, u slučaju Hrvata i Slovenaca, sustavnoj talijanizaciji i denacionalizaciji. Tijekom više od dvadeset godina na razne se načine pružao otpor fašističkom sustavu, što će u konačnici uroditi ispunjenjem želje za ujedinjenjem s Hrvatskom u sklopu Jugoslavije, ali i radikalno izmijeniti tradicionalnu istarsku društvenu strukturu.

Ovaj je rad podijeljen u šest poglavlja. U prva tri poglavlja obrađuje se razdoblje od 1921. do 1943. te su u njima između ostalog prikazani bitni momenti antifašističkog otpora poput Labinske republike, Proštinske bune i Rujanskog ustanka. Zadnja tri poglavlja obrađuju vrijeme od 1943. do 1945. kada dolazi do konačnog oslobođenja Istre od okupatora.

¹ Krizman, Mate, *Istra od talijanske okupacije 1918. do Londonskog memoranduma 1954.*, Matica hrvatska Pazin, Pazin, 2018., 25.

² Dukovski, Darko, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918.-1947.)*, Leykam international d.o.o., Zagreb, 2010., 20.

1. POJAVA FAŠIZMA I FAŠISTIČKI TEROR

Za vrijeme uspostave talijanske vlasti u Istri, u Italiji se u međuvremenu javlja novi pokret. U Milanu je 23. ožujka 1919. održana osnivačka skupština pokreta *Fascio italiano di combattimento*, što se smatra početkom nastanka fašističkog pokreta. Pokret je u najvećem broju okupljao širu masu ljudi iz srednjih građanskih slojeva koji su po političkom i ideološkom opredjeljenju bili nacionalisti, republikanci, futuristi i socijal-reformisti.³

Za širenje fašističkog pokreta u Istri, značajnu ulogu je odigralo sportsko udruženje mladeži *Fascio Giovanni Giron* iz Pule, koje je osnovano već početkom ožujka 1919. godine. Društvo je okupljalo mlade ljude koji su bili pobornici ideja republikanizma, futurizma i fašizma te je upravo na inicijativu vodstva udruženja osnovano jedno od prvih Udruženja ratnih veterana (*Fascio di combattenti*) u Puli. U srpnju 1919. osnovane su organizacije *Fascio di combattenti* u Rovinju, Poreču, Piranu i Pazinu, a početkom 1920. u Žminju, Malom Lošinju, Brijunima, Galižani i Buzetu. U proljeće te iste godine nakon nagle ekspanzije pokreta, fašistički pokret u Istri napušta politički obrazac djelovanja tršćanske fašističke organizacije te poprima svoja vlastita obilježja. Taj oblik fašizma, koji je poznat kao "pogranični fašizam", po svom je značaju bio autohton i mnogo radikalniji od fašizma u ostalim pokrajinama.⁴

Ubrzo nakon pojave fašističkog pokreta i fašističkih organizacija u Istri, započinje val fašističkog nasilja s ciljem zatiranja svakog oblika otpora i svega što je imalo hrvatski ili slovenski nacionalni predznak. Prve žrtve fašističkog nasilja u Istri pale su u Vodnjanu 16. siječnja 1920. godine. U obrani od napada talijanske vojske, karabinjera i fašista na Narodni dom i Radničku komoru poginuli su Pietro Benussi, Pasquale Giachin i Domenico Damiani. U okršaju su ranjeni Antonio Biasiol, Nicolo Demarin, Giulio Tommasini, Giovanni Malusa, jedan talijanski narednik, financijski nadzornik te dva karabinjera. U suđenjima koja su slijedila nakon okršaja, vlasti su osudile 49 antifašista.⁵ Nakon tog događaja okršaji između radnika i komunista s

³ Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. - 1943.*, C.A.S.H., Pula, 1998., 41.

⁴ Isto, 50-52.

⁵ Buršić, Herman, *Odropska do slobode: Istra 1918.–1945. – mali zapisi o velikom putu*, Histria Croatica C.A.S.H., Pula, 2011., 40.

jedne strane i fašista s druge strane postali su sve učestaliji na ulicama istarskih gradova.

Ubrzo počinju napadi na narodne domove, čitaonice i ostala kulturna središta slavenskog stanovništva u Istri. Dana 13. srpnja 1920. fašisti su u Puli spalili Narodni dom i 7.000 knjiga na hrvatskom jeziku, te su istog dana u Trstu spalili hotel Balkan, koji je bio kulturno središte Slovenaca u Trstu.⁶ Istu sudbinu kao i Narodni dom u Puli imale su i sve ostale hrvatske škole, tiskare, gospodarske organizacije, pjevačka, glazbena, dobrotvorna, katolička, mladenačka i druga društva. Od uništenja nisu pošteđene ni knjige namijenjene bogoslužju koje su pisane na hrvatskom jeziku, glagoljske knjige, molitvenici pa čak ni nadgrobni spomenici.⁷ Dekretom su 1923. ukinuti hrvatski nazivi naselja i geografskih toponima te su zabranjeni javni govori, pjevanje i ostale manifestacije hrvatskog i slovenskog jezika.⁸

Fašističko nasilje također je zahvatilo i svećenike na području Istre. Kao njegovatelji tradicionalne slavenske liturgije, glagoljice i kulture te kao čuvari nacionalne svijesti, hrvatski i slovenski svećenici bili su progonjeni, zatvarani i izloženi nasilju. Jedanaest svećenika je uhićeno, a 83 je protjerano preko granice u Jugoslaviju.⁹ Fašisti bi provalili u župnu crkvu za vrijeme službe, potjerali vjernike iz crkve, uništili crkveni inventar, provalili u župni stan, spalili župni arhiv te bi pokrali novac.¹⁰ Svećenstvo je najveće valove nasilja pretrpjelo u razdoblju oko prvih parlamentarnih izbora koji su se održali 15. svibnja 1921. godine.¹¹ Talijanske vlasti vodile su popis svećenika koji su smatrani nepoćudnima i opasnim za sigurnost države. Krajem 1923. na popisu se nalazilo 42 svećenika te je ta brojka do 1927. porasla na 52.¹²

⁶ Isto, 84.

⁷ Crljenko, Branimir, „Hrvatske čitaonice preporodne Istre u obrani jezičnog i kulturnog identiteta istarskih Hrvata“, *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, ur. Marino Manin, Hrvatski institut za povijest i Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb, 2001., 535-537.

⁸ Dukovski, Darko, „Uzroci egzodusa istarskih Hrvata 1918.-1943.“, *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, ur. Marino Manin, Hrvatski institut za povijest i Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb, 2001., 122.

⁹ Buršić, 48.

¹⁰ Grah, Ivan, „Istarsko svećenstvo i nacionalna borba“, *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, ur. Marino Manin, Hrvatski institut za povijest i Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb, 2001., 600.

¹¹ Buršić, 51.

¹² Grah, 610.

Nakon neuspješnog atentata na Mussolinija, osnovan je 1926. Specijalni sud za zaštitu države. Također, ukinute su sve stranke koje nisu bile fašističke te je uvedena smrtna kazna. Zakonom o sindikatima su 3. travnja 1926. zabranjene sve sindikalne organizacije koje nisu bile fašističke, zabranjeni su štrajkovi te je pripremljeno uređenje koje bi onemogućilo rad demokratski izabranog parlamenta.¹³ Dana 6. studenog 1926. donesen je Zakon o javnoj sigurnosti prema kojem je bilo moguće osuditi osobe na temelju običnih optužba. Krajem 1927. osnovana je OVRA (*Organizzazione vigilanza reati antifascisti*), tajna policija fašističkog režima s sjedištem u Milanu, koja će na tisuće antifašista i osoba koje su smatrane politički nepodobnima likvidirati ili zatvoriti.¹⁴

Dana 2. rujna 1928. proglašen je novi Zakon o političkim izborima. Izbori su najavljeni za ožujak sljedeće godine. Ubrzo nakon najave izbora uloženi su veliki naponi u propagandu kojom se svijetu željelo pokazati da je stanovništvo Istre oduševljeno fašističkim sustavom.¹⁵ Hrvatima i Slovencima je na tim izborima bila predložena samo jedna lista koju je sastavilo Vrhovno fašističko vijeće te je jedini izbor koji su birači imali bio taj da su listu mogli ili prihvatiti u cijelosti ili odbiti. Kako bi dokazali istinitost svoje propagande o oduševljenosti stanovništva Istre sa fašizmom, fašisti su prisilno vodili slavensko stanovništvo na izbore kako bi glasali za predloženu listu.¹⁶ Na izbore je izašlo 64.757 glasača, od kojih je 64.475 glasovalo za državnu fašističku listu. Protiv liste je glasalo samo 282 glasača.¹⁷ Nakon ovih izbora u potpunosti je uspostavljena fašistička premoć i vlast u Istri i ostatku Julijske krajine.

¹³ Buršić, 70.

¹⁴ Dukovski, „Uzroci egzodusa istarskih Hrvata 1918.-1943.“, 102-103.

¹⁵ Dukovski, *Istra i Rijeka*, 39.

¹⁶ Buršić, 71.

¹⁷ Dukovski, *Istra i Rijeka*, 40.

2. PRVI OTPOR FAŠIZMU I PRVE ANTIFAŠISTIČKE ORGANIZACIJE

Organizirani otpor fašizmu u prvim mjesecima nakon pojave fašističkih organizacija manifestirao se u aktivnostima radnika i Komunističke partije Italije u Istri. Početkom 1920. u Puli su na inicijativu KPI osnovane omladinske oružane grupe nazvane "squadre di difesa" s ciljem da se oružjem suprotstave fašističkom nasilju. Te su se grupacije sastojale od pet do sedam osoba po grupi te su bile više obrambenog nego napadačkog karaktera. Rukovoditelj tih grupa bio je u početku Josip Pirc - Bepi te zatim Riccardo Rohreger. Oružje i streljivo za te grupe nabavljao je Michele Radolovich - Mićel koji je imao veze s vlasnikom radionice precizne mehanike. Vježbe s oružjem održavale su se u šumama oko Vintijana, Vinkurana, Šijane i Škatara.¹⁸

Godine 1921. dolazi do prvih ozbiljnijih organiziranih oružanih ustanka stanovništva protiv fašističkog terora. Dva događaja koja pritom treba istaknuti su Labinska republika i Proštinska buna.

Ante Ciliga, tada dvadesetdvoгодишnji student filozofije, dolazi na praznicima početkom ljeta 1920. u Proštinu gdje je, prema njegovim riječima, "vladalo revolucionarno-komunističko raspoloženje".¹⁹ Stanovništvo Proštine bilo je povezano sa stanovništvom Barbanštine i rudarima rudnika u Labinu koji su također bili antifašistički raspoloženi.²⁰ U jugoistočnoj su Istri vodnjanski i pulski fašisti poduzimanjem intervencija u selima s hrvatskim stanovništvom željeli uništiti hrvatsko nacionalno obilježje i onemogućiti bilo kakvu hrvatsku političku i nacionalnu oporbu. Fašisti su prvu takvu intervenciju u Krnici i na Proštinu, s ciljem da uhitte Antu Ciligu, Ljubdraga Brgića i Demetrija Ćurkovića, poduzeli u noći između 2. i 3. veljače 1921., no u svom naumu nisu uspjeli. U ožujku je uslijedila druga intervencija od strane vodnjanskih fašista, no Brgić i Ćurković su im opet uspjeli pobjeći. Kamion s fašističkom skvadrom je tada krenuo prema gostionici na Križu koja je bila u zakupu kovača Ivana Macuke iz Šaini. Fašisti su naredili Macuki da Ciligi prenese poruku da

¹⁸ Crnobori, Tone, *Borbena Pula: Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943.*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara - Rijeka, Rijeka, 1972., 117-118.

¹⁹ Bertoša, Miroslav, *Proština 1921.: antifašistički pokret seljaka jugoistočne Istre*, Glas Istre, Pula, 1972., 32-33.

²⁰ Isto, 38.

će Ciligi skvadristi, ako u 8 dana ne napusti Šegotiće i Istru, zapaliti roditeljsku kuću. Ciliga je sljedećeg dana sazvaio sastanak na kojem je donesena odluka da se pruži otpor fašističkom ugnjetavanju.²¹

U Proštinu je došla skupina rudara iz Labina s kojima je dogovoreno da će im Proštinari dati puške za koje će im zauzvrat rudari dati dinamit. Seljaci iz sela Prodola i Filipane uputili su svog predstavnika u Proštinu kako bi izrazili svoju volju u sudjelovanju u borbi protiv fašista. U tome su im se pridružili i seljaci s Barbanštine.²² Proštinski su seljaci iz kavranske tvrđave uspjeli prisvojiti veću količinu pušaka, streljiva i raznih vrsta eksploziva. Kako bi obranu učinili efikasnijom, seljaci su, po uzoru na tri primjerka koja je Ciliga donio iz Labina, počeli izrađivati svoje vlastite bombe.²³ Nadmetanje između proštinskih seljaka i fašističkih skvadra iz Pule i Vodnjana nastavljao se kroz veljaču i ožujak, da bi do njegovog konačnog raspleta došlo u travnju.²⁴

Dana 4. travnja 1921. u Križ dolazi grupa od 14 fašista iz Vodnjana i Marčane. Upali su u gostionicu u vlasništvu Ivana Macuke i počeli maltretirati veći broj prisutnih seljaka, uslijed čega nastaje veća tučnjava. U međuvremenu su ostali seljaci obavješteni te kreću prema gostionici, na što fašisti odgovaraju povlačenjem, pritom uzimajući sa sobom Ivana Macuku. Seljaci su potrčali za fašistima, uspjeli uhvatiti trojicu te su ih pretukli. Seljaci su zatim krenuli prema Krnici gdje karabinjeri na njih otvaraju vatru. Zapovjednik financijske straže Rigalbite izlazi pred seljake te ih nagovara da se povuku. Ante Ciliga pristaje na taj prijedlog pod uvjetom da se Ivan Macuka oslobodi, na što ovi pristaju.²⁵

Nakon oslobođenja Macuke seljaci se vraćaju na Križ kako bi se pregrupirali. Tamo im se pridružila veća grupa Proštinaara te su ubrzo započele pripreme za obranu od novog napada koji će ubrzo uslijediti. Usvojen je Ciligin taktički prijedlog da se u slučaju intervencije vojske podigne bijela zastava i objasni vojsci da obrana proštinskih seljaka nije usmjerena protiv države i vojske već protiv fašističkih

²¹ Isto, 40-41.

²² Isto, 43.

²³ Isto, 45-46.

²⁴ Isto, 48.

²⁵ Buršić, Herman, „Događaj u Proštini 1921. godine“, *Labinska republika 1921. godine: zbornik radova*, ur. Vjekoslav Bratulić, Sjeverojadranski Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Rijeka, 1972., 351.

skvadra.²⁶ Ciliga je zatim napisao kratku poruku upućenu lokalnim vlastima u kojoj objašnjava kako će se pobunjenici povući ako vlasti s ovog područja odstrane fašiste koji ugnjetavaju njihova sela. Vlasti, međutim, nisu poduzele mjere kako bi udaljili fašiste s Proštine. Poručnik Andrea Boni istog je dana dobio naredbu od zapovjedništva karabinjera u Puli da smjesta krene prema Krnici. Prema selu je s namjerom oslobađanja karabinjerske stanice zatim krenula kolona koja se sastojala od dva kamiona s 28 vojnika 78. pješačke pukovnije, dva časnika i devet vojnika. Proštinari su ubrzo uočili kolonu te su, zbog straha da bi mogli biti opkoljeni i neizvjesnosti jesu li u kamionima fašisti ili redovita vojska, otvorili vatru. Uslijedila je polusatna pucnjava koja je završila s nekoliko ranjenih i jednom smrću. Na cesti Krnica-Filipana je tijekom popodneva i večeri došlo do još nekoliko sukoba s fašistima i carinskom stražom. Iste večeri su iz Pule i Vodnjana krenula dva kamiona s fašistima i carinskom stražom. Oni su kasnije slomili otpor seljaka kod Stare stanice te su zatim oko 23 sata ušli u Krnicu, čime su 4. travnja završili oružani sukobi.²⁷

Dana 5. travnja talijanske vlasti započinju akciju čišćenja i uhićivanja na Proštini. Pobunjenici bi povremeno pružili otpor i zapucali na talijanske vojnike, ali do bitke većih razmjera nije došlo.²⁸ Tog istog dana su fašisti za odmazdu zapalili gostionicu Ivana Macuke, zapalili dvije kuće u selu Veliki Vareški te opljačkali i zatim zapalili čitavo selo Šegotići.²⁹ Sljedećeg dana nastavljena je akcija čišćenja. Vojnici 74. pješačke pukovnije nailaze na šezdesetak pobunjenika koji počinju pucati na njih. Uslijedila je borba nakon koje je zarobljeno 24 pobunjenika i u kojoj je jedan pobunjenik ubijen. Fašisti tog istog dana nastavljaju s pljačkom i paležom u Mutvoranu i Marčani.³⁰ Sveukupno je 6. i 7. travnja uhićeno oko 200 osoba.³¹ Protiv pobunjenika se vodio istražni postupak, ali do glavne rasprave nije došlo te su seljaci postupno puštani na slobodu. Istražni postupak protiv seljaka obustavljen je nakon što je na snagu stupila kraljeva amnestija.³²

U istom razdoblju u Labinu počinje štrajk rudara. Grad je bio pod nadzorom karabinjera te su najvažnije ustanove i mjesna uprava bile pod kontrolom

²⁶ Bertoša, 52-53.

²⁷ Isto, 55-57.

²⁸ Buršić, „Događaj u Proštini 1921. godine“, 353.

²⁹ Isto, 354.

³⁰ Isto, 355.

³¹ Isto, 355.

³² Isto 360.

profašističkih grupa. Pripadnici tih grupa često su predstavnicima radnika i seljaka oružjem sprječavali pristup gradskom vijeću i Radničkoj komori. Profašističke grupe uspjele su se uz podršku talijanskih vojnih vlasti nametnuti i u upravi rudnika. Tada se događalo da su radnicima, koji su već tada bili ogorčeni zbog niskih plaća i loših uvjeta, nadzornici još uz to branili upotrebu hrvatskog jezika.³³ Krajem veljače Giovanni Pippan, sekretar Sindikalne federacije rudara, odlazi u Trst kako bi o pitanju položaja rudara i zahtjeva rudara raspravio sa socijalističkim i sindikalnim vođama Julijske krajine i s dioničarskim društvom "Arsa". Dana 1. ožujka 1921. Pippana su po povratku iz Trsta fašisti napali na željezničkoj stanici u Pazinu. Dan nakon toga rudari su se okupili na sastanku u Vinežu. Na sastanku je odlučeno da se proglašuje štrajk te je Pippan naglasio da se postave rudarske oružane straže na svim prilazima rudnicima, radionicama i najvažnijim naseljima. Sutradan se opet održava sastanak na kojem se radnici složno izjašnjavaju o potrebi zauzimanja rudnika.³⁴

Nakon sastanka povorka od oko 600 rudara s crvenom zastavom na čelu kreće prema Radničkoj komori.³⁵ Moto rudara bio je "Kova je naša".³⁶ Putem im se pridružuje još stotinu seljaka te je povorka na kraju činila 1700 osoba. Ubrzo dolazi do okršaja između prosvjednika i karabinjera te su prosvjednici provalili u prostorije kluba Tomaso Luciani i sve porušili. Dana 4. ožujka rudari su zauzeli sve zgrade i postrojenja rudnika te su postavili oružane straže i eksploziv na nekoliko mjesta oko rudnika. Brzjav koji je kapetan karabinjera Russo poslao u Pazin 5. ožujka izvješćuje da rudari osim povećanja plaća zahtjevaju i raspuštanje općinskog vijeća.³⁷ Idućeg dana u Labin iz Pazina dolazi civilni komesar Galli kako bi osobno izvidio situaciju na terenu. Brzjavom izvješćuje generalnog komesara Julijske krajine u Trstu kako je održan sastanak između vlasti, uprave rudnika i predstavnika rudara na kojem su vlasti pristale ukloniti fašiste iz Labina i raspustiti općinsko vijeće. Rudari međutim odgovaraju da će nastaviti sa štrajkom dok im društvo "Arsa" ne odgovori na zahtjeve. Civilni kotarski komesar iz Pazina 7. ožujka šalje brzjav u kojem naređuje raspuštanje općinskog vijeća. Od 7. ožujka rudari su u potpunosti zauzeli

³³ Scotti Giacomo, Giuricin Luciano, „Pokret zauzimanja tvornica u Italiji i Labinska Republika“, *Labinska republika 1921. godine: zbornik radova*, ur. Vjekoslav Bratulić, Sjeverojadranski Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Rijeka, 1972., 260.

³⁴ Isto, 259.

³⁵ Isto, 260.

³⁶ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 28.

³⁷ Scotti Giacomo, Giuricin Luciano, „Pokret zauzimanja tvornica u Italiji i Labinska Republika“, 261-263.

rudnike te se nalaze u poziciji u kojoj mogu usmjeravati odluke vezane za upravljanje općinom.³⁸

Nakon što su rudari uzeli upravu i upravljanje rudnikom u svoje ruke, osnovan je Savjet rudara koji se povezo sa Sindikalnim odborom. Izvršni organ Savjeta bio je Akcijski komitet. U svakoj rudarskoj koloniji bila su osnovana Vijeća rudara čiji je zadatak bio vršenje javnih funkcija i upravljanje područnim komandama crvenih straža. Centralni savjet bio je odgovaran Generalnoj skupštini u kojoj su bili svi radnici ugljenokopa koji su se povremeno okupljali na sastancima rudara. Novi direktor postrojenja, kojeg je izabralo Centralno vijeće rudara i koji je uživao njihovo povjerenje, bio je podložan demokratskom nadzoru vijeća. Funkcije koje su vršili organi rudnika i koje su obavljali rudari za vrijeme trajanja ustanka bile su: nadzor nad čitavim rudarskim bazenom, organizacija i upravljanje korištenjem rude za račun labinske radničke klase, nadzor i kontrola nad svim osobama koje su radile i stanovale na području rudnika, rješavanje pitanja koja su se odnosila na opskrbu namirnica rudarima i stanovništvu te rješavanje svih ostalih pitanja zakonske i administrativne prirode.³⁹

Talijanske vlasti odlučile su vojnom silom prekinuti štrajk rudara i postojanje Labinske republike. Antonio Mosconi, generalni civilni komesar, izdaje 7. travnja nalog u kojem naređuje pukovniku Armelliniju da idućeg dana sa snagom od 1.000 vojnika, dva oklopna vozila i razaračem Stocco izvrši pacifikaciju labinskog područja. Rudari su 3-4 sata pružali snažan otpor kod sela Štrmac, no Pipan je uvidio da je daljnje pružanje otpora uzaludno i osuđeno na propast te je u konačnici naredio prekid vatre. Uhićeno je pedeset osoba koje su kasnije prevezene u zatvore u Puli i Rovinju. Rudarima se na suđenju sudilo prema austrijskom kaznenom zakoniku. Zastupali su ih odvjetnici Guido Zennaro, Edmondo Pucher i Egidio Cerlenizza. Sudsko vijeće je drugog dana donijelo konačnu presudu kojom se rudari oslobađaju optužnice te su pušteni na slobodu. Pipan je 1922. otišao iz Labina u Ameriku gdje se naselio u Chicagu i nastavio političku djelatnost do svoje smrti.⁴⁰ Štrajk rudara i

³⁸ Isto, 263-264.

³⁹ Isto, 275-276.

⁴⁰ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 29-30.

Labinska republika ukupno su trajali 37 dana. U njima je sudjelovalo više od 2.000 rudara te pripadnika više od sedam različitih nacionalnosti.⁴¹

Još jedan bitan događaj u istarskoj antifašističkoj borbi u razdoblju prije Drugog svjetskog rata je osnutak organizacija Borba i TIGR. U Trstu je u jesen 1927. na inicijativu Vjekoslava Špangera održan sastanak u kući Zvonimira Miloša. Prisutni su bili Vjekoslav Španger, Zvonimir Miloš, Drago Žerjal i Franjo Marušić. Nakon duže rasprave, donesena je odluka da se osnuje tajna organizacija, koju će šest mjeseci kasnije nazvati "Borba". Jedna od ključnih odluka donesenih na sastanku je ona koja se doticala članstva u organizaciji, prema kojoj za članstvo nije bitno političko opredjeljenje člana, već to je li antifašistički nastrojen. Član je morao biti predan organizaciji i njezinim ciljevima do te mjere da je spreman biti uhićen ili poginuti za ciljeve organizacije. Na drugom je sastanku osam dana kasnije donesen i pravilnik organizacije, u kojem se detaljno objašnjavaju ciljevi i način djelovanja.⁴²

Kao cilj organizacije navedena je borba protiv fašizma i priključenje Slovenskog primorja i Istre Jugoslaviji. Za borbu protiv fašizma odlučeno je da će se organizacija koristiti svim mogućim sredstvima do konačnog pada fašističkog režima. Područje djelovanja organizacije, Slovensko primorje i Istra, podijeljeno je na sedam okruga te su oni podijeljeni na tri do osam "ćelija". One su se pak dijelile na tri do osam "trojki" koje su bile sastavljene od tri aktivna člana. Članovi organizacije podijeljeni su u dvije kategorije: aktivne i pasivne. Aktivni članovi su oni koji rade na proširenju članstva, izvršavaju akcije, sudjeluju u organizaciji i raspršuju propagandu. Kako bi postala aktivni član, osoba je morala izvršiti neku antifašističku akciju, čime bi dokazala svoju odanost organizaciji. Pasivni član je onaj koji raspršuje propagandu koju je dobio od aktivnog člana organizacije. Glavni odbor se sastojao od najviše pet članova te je njegov zadatak bio rukovoditi organizacijom, nabavljati propagandni materijal te davati upute za akcije. Na čelu okruga je bio načelnik kojeg je imenovao glavni odbor.⁴³

Broj članova u ćelijama organizacije bio je ograničen kako bi se očuvala njihova anonimnost. Osobe koje su bile sumnjive policiji ili politički kompromitirane

⁴¹ Krizman, 33.

⁴² Ladavac, Vjekoslav, „Uspomene na rad organizacije TIGR (Borba) 1929. godine“, *Pazinski memorijal: knjiga 2*, ur. Petar Strčić, Katedra Čakavskog sabora za noviju povijest Istre, Pazin, 1971., 108.

⁴³ Isto, 108-109.

nisu mogle postati članovi organizacije. Svaki je član poznao isključivo članove svoje trojke. Sastanci na kojem je bio prisutan veći broj članova održavali su se na nepristupačnim lokacijama, najčešće u špiljama na Krasu u okolici Trsta te su članovi tijekom sastanka nosili maske. Članovi su se morali obvezati da će ostati u svom trenutačnom boravištu te od tamo djelovati. Organizacija nije imala članarinu te je novac dobivala samo od dobrovoljnih priloga članova.⁴⁴

Revolucionarna organizacija Borba bila je povezana s ostalim antifašističkim organizacijama u Europi, najviše s onima u Parizu, odakle su dolazile i propagandne novine i leci. Nije bila povezana s nacionalističkim organizacijama u Jugoslaviji, ali je zato 1928. uspostavila kontakt s KPJ i KPI.⁴⁵

Djelovanje organizacije Borba u Istru su proširili Vjekoslav Ladavac i Slavko Zlatić, koji su se 26. prosinca 1928. sastali u Bermu. Na sastanku su bili prisutni i Živko Gortan, Viktor Baćac i Dušan Ladavac. Vjekoslav Ladavac je nekoliko dana nakon tog sastanka oformio svoju trojku, u kojoj su bili Stjepan Brajković, Ivan Šestan i Josip Močibob. Svatko od njih dobio je zadatak da u najkraćem roku formira svoju trojku te da prikupljaju oružje i streljivo. Ostali članovi prve beramske trojke također su formirali svatko svoju trojku. Slijedeći takvu organizacijsku shemu, organizacija se brzo proširila po Istri.⁴⁶ Do ožujka 1929. u Istri je porasla na 60 članova. Trojke su bile prisutne u Bermu, Trvižu, Tinjanu, Kringi, Svetom Lovreču, Karojbi, Rakotulama, Vižinadi, Višnjaju, Grdoselu, Kršikli, Čiprima, Kašćergi, Vrh, Pazinskom Polju, Pićnu, Barbanu, Žminju i Medulinu.⁴⁷

Organizacija je s antifašističkim akcijama počela ubrzo nakon osnutka. Dana 27. prosinca 1927. je u Proseku kraj Trsta zapaljeno talijansko sportsko društvo. Nekoliko mjeseci kasnije u tom je mjestu zapaljena i škola. Slijedili su napadi na sjedišta fašističkih organizacija, na svjetionik pobjede u Trstu te na druge ustanove i objekte.⁴⁸ Neke od meta bile su škole i dječji vrtići koje je po Istri i Slovenskom primorju otvarala fašistička Lega Nazionale.⁴⁹ Jedan od najpoznatijih poduhvata bio

⁴⁴ Zlatić, Slavko, „Odlomci iz sjećanja na tajne organizacije Borba i TIGR“, *Pazinski memorijal: knjiga 3*, ur. Petar Strčić, Katedra Čakavskog sabora za noviju povijest Istre, Pazin, 1972., 100-101.

⁴⁵ Isto, 101.

⁴⁶ Ladavac, 112-113.

⁴⁷ Zlatić, 108.

⁴⁸ Ladavac, 110.

⁴⁹ Dukovski, *Istra i Rijeka*, 50.

je onaj u kojem je skupina pripadnika Borbe, kasnije poznata pod nazivom Gortanovci, izvršila sabotažu trećih parlamentarnih izbora na području Pazinštine.

Gortanovci su 24. ožujka 1929., prerušeni u vojničke odore, zauzeli položaje uz cestu Beram-Pazin te ispalili par metaka u zrak kako bi zaplašili nadolazeću kolonu birača. Vidjevši da su se birači razbježali, gortanovci su se povukli na imanje Viktora Baćca, gdje su se presvukli i sakrili oružje i odore. Nakon tog događaja su se vratili u selo.⁵⁰ Od susjeda u selu kasnije su saznali da su dva birača ranjena u pucanjavi – Tuhtan teže, a Brajković lakše. Tuhtan je idućeg dana od posljedica ranjavanja preminuo u pulskoj bolnici, a Brajković se od ozljeda oporavio nekoliko dana kasnije.⁵¹

Fašisti i karabinjeri su se istog dana dali u potragu za počiniteljima. Vladimir Gortan je uhićen prvi, dok su Vjekoslav Ladavac, Dušan Ladavac, Živko Gortan i Viktor Baćac uhićeni u noći s 24. na 25. svibnja.⁵² Specijalni sud za zaštitu države je 16. listopada 1929. u Puli osudio Viktora Baćca, Vjekoslava Ladavca, Dušana Ladavca te Živka Gortana na 30 godina zatvora. Iako je Vladimir Gortan bio u zasjedi na Stanciji Runko gdje nije bilo mrtvih ni ranjenih, a ne na Kamuš Bregu kako se tvrdilo u optužnici, sud je smatrao da te dve akcije predstavljaju jedno kažnjivo djelo, a ne dva različita kažnjiva djela. Gortan je strijeljan 17. listopada u Puli.⁵³

Nedugo nakon strijeljanja izbile su demonstracije u Jugoslaviji: na Sušaku, u Zagrebu, Splitu, Ljubljani, Beogradu, Subotici, Nišu, Staroj Kanjiži i Skoplju. Demonstracije su na inicijativu Treće internacionale također održane i u Parizu, Bruxellesu, Berlinu i Buenos Airesu. Odjek je bio toliko velik da je Mussolini 21. listopada preko ministra Galla uputio prosvjednu notu jugoslavenskoj vladi zbog demonstracija i pisanja o strijeljanju u jugoslavenskim novinama. U članku od 22. listopada "Corriere istriano" prenosi da je u katoličkoj crkvi u Beogradu održana misa za Vladimira Gortana.⁵⁴

Noću 10. veljače 1930. u zgradi fašističkog lista "Il popolo di Trieste" eksplodirala je bomba koja je teško ranila nekoliko osoba. Među tim osobama bio je i

⁵⁰ Buršić, Herman, „Gortanovci u borbi za slobodu“, *Pazinski memorijal: Beram u prošlosti*, ur: Galiano Labinjan, Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Pazin, 2003., 117-118.

⁵¹ Ladavac, 120.

⁵² Buršić, „Gortanovci u borbi za slobodu“, 118-119.

⁵³ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 71-72.

⁵⁴ Buršić, „Gortanovci u borbi za slobodu“, 128.

urednik lista Guido Neri, koji je par dana nakon toga preminuo od ozljeda. Povodom toga je iste noći u Trstu uhićeno nekoliko stotina ljudi. Uhićenja su se nastavila po čitavoj pokrajini te je u pritvoru završilo oko 700 ljudi. Ubrzo nakon toga je na temelju informacija dobivenih od špijuna uhićen Vjekoslav Španger, koji je nakon nekoliko dana mučenja priznao da je od Zvonimira Miloša čuo da nekoliko mladića planira izvršiti napad na urede lista "Popolo di Trieste" zbog uvreda koje taj list nanosi njihovom narodu. Istog je dana uhićen Zvonimir Miloš te su kasnije bili uhićeni i ispitani svi ugledniji Hrvati i Slovenci iz Trsta i okolice. Dana 1. rujna 1930. pred sud je izvedena prva skupina optuženika. Sud je bio sastavljen od članova fašističke stranke te na suđenju nije bio prisutan ni jedan sudac.⁵⁵

Nakon saslušanja optuženika i ostalih, sud odlazi na vjećanje koje je trajalo do 23 sata. Tada je predsjednik tribunala pročitao optužbu prema kojoj su na smrt streljanjem u leđa osuđeni Ferdo Bidovec, Zvonimir Miloš, Franjo Marušić i Vjekoslav Valenčić. Osuđenici su u četiri sata ujutro odvedeni na uzvisinu kraj Bazovice gdje je čekala postrojba tršćanske policije od čak 600 ljudi. Osuđenici su prije streljanja uzvikivali nacionalno nabijene parole. Nakon strijeljanja njihova su tijela pokopana na tajnoj lokaciji te roditeljima i bližoj rodbini nije bilo dopušteno o tome se raspitivati. Neki prijatelji koji su to učinili, bili su uhapšeni i pritvoreni.⁵⁶ Većina članova i glavni odbor tajne organizacije Borbe uhićeni su između travnja i lipnja 1930. godine.⁵⁷

Te iste godine dolazi do suradnje između Komunističke partije Italije i Komunističke partije Jugoslavije koje dolaze do sporazuma o potrebi zajedničke borbe protiv fašizma.⁵⁸ Godine 1934. komunističke partije Jugoslavije, Italije i Austrije u deklaraciji iznose zajedničko gledište po pitanju ujedinjenja Jugoslavena iz Julijske krajine.⁵⁹ Godine 1936. komunisti Julijske krajine, KPI i predstavnici nacionalno-revolucionarnih organizacija Borba i TIGR sklapaju sporazum u kojem se također ističe podrška Hrvatima i Slovencima Julijske krajine u borbi za pravo na samoodređenje i odcjepljenje od talijanske države.⁶⁰

⁵⁵ Radetić, Ernest, *Istra pod Italijom 1918 - 1943*, Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila", Pazin, 1990., 208-210.

⁵⁶ Isto, 217-219.

⁵⁷ Zlatić, 116.

⁵⁸ Krizman, 35.

⁵⁹ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 83.

⁶⁰ Isto, 84.

3. NOP U ISTRI I RUJANSKI USTANAK

Napadom Njemačke na SSSR, 4. srpnja 1941. KPJ objavljuje proglas u kojem poziva članove KPJ i narod u borbu za oslobođenje od okupatora, uključujući i oslobođenje Istre i ostalih krajeva pod Italijom u kojima su većinu stanovništva činili Hrvati i Slovenci.⁶¹ Raspadom Kraljevine Jugoslavije u Istru se iz Zagreba, Splita, Krka i drugih krajeva vraćaju politički emigranti koji su bili članovi KPH. Ti su se politički aktivisti isprva mogli legalno kretati po Istri jer fašistička tajna policija OVRA nije bila upoznata s njihovim pravim identitetom i karakterom njihove djelatnosti u Istri. Njihova je djelatnost bila ilegalna i konspirativna s ciljem razvitka NOP-a. To su činili isprva s rodbinom i članovima KPI koji su izašli iz zatvora, ali prvenstveno su se oslanjali na narodnjake, istarske Hrvate koji su bili sljedbenici narodnog preporoda. Također, preko narodnjaka su uspostavljali kontakte i s hrvatskim svećenicima koji su također bili protivnici fašizma i čuvari nacionalne svijesti među Hrvatima u Istri.⁶²

U Istru je u kolovozu 1941. prvi došao član CK KP Slovenije Oskar Kovačič sa suborcima Danilom Perićem i Ernestom Arbanasom, gdje su uspostavili prve kontakte.⁶³ Krajem kolovoza dolazi i Zvane Črnja, hrvatski emigrant iz Istre i sudionik NOP-a u Hrvatskoj, koji je održao sastanak s narodnjacima u Žminju na kojem je objasnio političku situaciju u Jugoslaviji i zagovarao priključenje istaknutih istarskih narodnjaka u NOP. Krajem prosinca iz Splita u Istru dolaze braća Ljubo i Ante Drndić, istarski emigranti rodom iz Karojbe i članovi KPH. Područje njihovog djelovanja bila je prvenstveno Pazinština, no djelovali su i u ostalim istarskim mjestima. Krajem kolovoza 1942. braća Drndić su u Trstu nabavila šapirograf na kojem su tiskali Upute za ilegalni rad, proglas Narodu Istre te dva broja Vjesnika koja su bili sastavljena od vijesti uhvaćenih na radio-prijamniku.⁶⁴

Od sredine 1942. u Istri su osnivane institucije narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), organizacije KPH, Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) i Antifašističke fronte

⁶¹ Krizman, 122.

⁶² Buršić, *Od ropstva do slobode*, 123-124.

⁶³ Isto, 124.

⁶⁴ Isto, 126.

žena (AFŽ).⁶⁵ Tada se u NOP uključuju nekadašnji članovi organizacije Borba te potporu aktivistima NOP-a daju i neki istarski svećenici. U NOP se također uključuju i pojedini članovi KPI koji se nisu slagali sa stajalištima svojeg rukovodstva. Takve okolnosti su omogućile da se do sredine 1942. organiziraju grupe pristaša NOP-a na Pazinštini, Puljštini, Bužeštini, Poreštini, Labinštini. U lipnju 1942. dolazi do provale organizacije NOP-a na Pazinštini i uhićenja njenih aktivista, čime je zadan težak udarac NOP-u Istre. Međutim, organizacije i pristaše NOP-a u na drugim područjima u Istri nastavili su sa svojom djelatnošću unatoč provali organizacije na Pazinštini.⁶⁶

Sredinom 1942. godine također se između CK KPH, OK KPH za Hrvatsko primorje i Istru, Glavnog štaba Hrvatske, Štaba V. operativne zone i Štaba II. primorsko-goranskog odreda vodi rasprava o tome kako da se Istra potpuno uključi u NOP Hrvatske. Glavna tema rasprave bio je osnutak posebne partizanske jedinice za oružane akcije u Istri.⁶⁷ Na području između ceste Rijeka-Trst i Rijeka-Postojna sjeverno od Ilirske Bistrice djelovala je Brkinska partizanska četa. Ivan Brozina Slovan se odvojio od Brkinske čete te je sa grupom boraca prešao prugu i uspostavio logor u blizini sela Kučeli. Grupa je nastojala svoje redove popuniti novim borcima kako bi uspješnije djelovala i širila NOP u Istri. Kako bi uspjeli u tom naumu, Slovan i još dvojica borca iz čete kreću prema Kastavštini kako bi uspostavili vezu s kastavskim logorom. Uz pomoć kastavskog punkta uspostavljena je veza s političkim komesarom 5. operativne zone Josom Gržetićem te je nakon razmatranja stanja NOP-a u Istri odlučeno da se formira posebna četa čije će područje djelovanja biti Učka i koja će služiti kao baza za daljnje širenje oružane borbe na području Istre.⁶⁸

Krajem kolovoza 1942. Štab II. primorsko-goranskog odreda osnovao je u Tršću kraj Gerova Prvu istarsku partizansku četku kao 5. četku II. bataljona Vladimir Gortan. Ta je četa koja se sastojala od osam boraca prešla granicu te je došla do Planika gdje je uspostavljen logor. Četi se tada pridružuje još šest boraca iz Slovanove grupe i Josip Matas. Za zapovjednika čete postavljen je Antun Raspor, a za političkog komesara August Vivoda. Prva istarska partizanska četa je tada imala

⁶⁵ Isto, 131.

⁶⁶ Giron, Antun, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Adamić, Rijeka, 2004., 91-92.

⁶⁷ Antić, Vinko, „Nepokorena Istra i put do Prve istarske partizanske čete“, *Prva istarska partizanska četa: O 30-godišnjici osnutka 1942 – 1972.*, ur. Ivo Kovačević, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara Rijeka, Rijeka, 1972., 56.

⁶⁸ Ribarić, Danilo, *Borbeni put 43. Istarske divizije*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1969., 28-29.

15 boraca s dva kurira koji su u Istru došli zajedno sa četom.⁶⁹ KPH je osnivanjem Prve istarske partizanske čete ostvarila svoj plan o priključenju Istre u oružanu borbu u okviru oslobodilačke borbe pod vodstvom KPJ.⁷⁰

Politički rad boraca čete temeljio se na obilaženju sela gdje su održavali sastanke, razgovarali s mještanima te ih na taj način pridobivali za priključenje u NOP. U Brgudcu i drugim selima osnovani su narodnooslobodilački odbori (NOO) putem kojih se širio tisak koji je dolazio iz Hrvatskog primorja. Četa je održavala veze sa OK KPH za Hrvatsko Primorje od kojeg je dobivala i upute za rad. Partijsko rukovodstvo čete radilo je i na povezivanju s talijanskim antifašistima i članovima KPI u Istri. Uspostavljene su veze s pojedinim članovima KPI na Labinštini te zatim u Puli, no unatoč tome oni nisu pristali na suradnju s KPH.⁷¹ Četa je također postala središte preko kojeg su grupe dobrovoljaca iz Istre odlazile u partizanske jedinice u Gorski kotar i Liku.⁷²

Uoči obljetnice Marša na Rim, četa je 28. listopada 1942. poduzela svoju prvu akciju. Pod vodstvom Antuna Raspora minirala je željezničku prugu Trst-Rijeka kod Rukavca i Jurdana. Na minu je naletjela lokomotiva i nekoliko vagona u kojima su bili talijanski vojnici na putu za istočno bojište. U akciji je poginulo i ranjeno 120 neprijateljskih vojnika te je zbog toga promet bio obustavljen na nekoliko sati.⁷³ Ova je akcija zaprepastila fašiste koji do tada nisu znali da u Istri djeluje partizanska četa. Talijani su je potom nastojali pronaći i uništiti te tako spriječiti daljnji razvoj partizanskog pokreta na ovom području.⁷⁴ Vojska je povučena iz garnizona u Istri te je namjera bila sa snagom od 12.000 vojnika napraviti obruč oko partizanske čete na Planiku.⁷⁵ Zahvaljujući velikoj magli i činjenici da su partizani bili upoznati s terenom, partizani su uspješno izašli iz obruča i povukli se prema Sloveniji. Neki borci iz čete vratili su se u Istru i nastavili s političkim radom na terenu.⁷⁶

S prestankom djelovanja Prve istarske partizanske čete prestala je funkcija ćelije KPH u okviru čete pa se NOP u Istri ponovno sveo na pojedinačno djelovanje

⁶⁹ Antić, 58-59.

⁷⁰ Isto, 61.

⁷¹ Isto, 64-65.

⁷² Ribarić, 29.

⁷³ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 137-138.

⁷⁴ Antić, 67.

⁷⁵ Ribarić, 30.

⁷⁶ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 138.

članova KPH i izoliranih aktivista NOP-a. Početkom 1943. napravljeni su početni koraci kako bi se pronašle nove mogućnosti i oblici povezivanja i organiziranoga djelovanja. Sredinom veljače su na području Istre bila formirana četiri mjesna komiteta KPH za područje Pule, Svetvinčenta, Pazina i Labina. Početkom ožujka je u Istri bio formiran i Kotarski komitet KPH, to jest Privremeno rukovodstvo za Istru.⁷⁷ U kolovozu 1943. u Istri je djelovalo stotinjak NOO-a s više od tisuću članova te je krajem mjeseca osnovan Okružni NOO za Istru. Sastojao se od 11 članova, za predsjednika je postavljen Joakim Rakovac, a za tajnika Anton Cerovac.⁷⁸ Samim činom formiranja Okružnoga NOO-a bio je dovršen proces organiziranja Istre u posebnu teritorijalno-upravnu jedinicu utemeljenu na uputama i odredaba ZAVNOH-a.⁷⁹

Italija je 8. rujna 1943. službeno objavila svoju kapitulaciju. Nekoliko dana kasnije elitne SS jedinice oslobodile su Mussolinija te je on 15. rujna 1943. osnovao marionetsku Talijansku Socijalnu Republiku.⁸⁰ Kapitulacija Italije je među Istranima izazvala radost i probudila nadu u oslobođenje Istre. Dana 9. rujna 1943. buknuo je narodni ustanak te je istarsko stanovništvo krenulo razoružati talijansku vojsku i naoružavati svoje tek formirane postrojbe. Članovi partijskog rukovodstva i članovi Okružnog NOO-a nastojali su organizirati i usmjeravati masu u njenom pohodu na garnizone talijanske vojske i karabinjerske stanice. Vojska se u manjim mjestima predavala odmah te je otpor, ako ga je negdje i bilo, bio malen i simboličnog karaktera. Istog dana kada je započeo ustanak, predao se i prvi garnizon u Lanišću. U nekoliko dana oslobođena je cijela Istra osim Pule. Za vrijeme trajanja ustanka razoružano je 13.000 talijanskih vojnika, fašista, karabinjera i financijskih službenika. Rušenjem talijanskog državnog aparata u selima, općinama i kotarima u Istri vlast preuzimaju NOO-i.⁸¹

Dana 13. rujna 1943. Okružni NOO za Istru u Pazinu donosi odluku o sjedinjenju Istre s maticom Hrvatskom.⁸² U donošenju odluke sudjelovali su predstavnici različitih socijalnih slojeva: seljaci, radnici, katolički svećenici, narodnjaci,

⁷⁷ Giron, 128.

⁷⁸ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 141.

⁷⁹ Giron, 131.

⁸⁰ Krizman, 142.

⁸¹ Isto, 143-144.

⁸² Dukovski, Darko, *Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice (1943. - 1955.)*, C.A.S.H., Pula, 2001., 71.

građani i drugi.⁸³ Ovu odluku je Okružni NOO donio samoinicijativno bez prethodne konzultacije sa višim tijelima NOP-a u Hrvatskoj, što je naišlo na negodovanje u vrhu NOP-a Hrvatske koji za tu odluku nisu bili adekvatno pripremljeni. Unatoč tome, temelj za ovakvu odluku je već postojao u Plitvičkoj rezoluciji ZAVNOH-a.⁸⁴ Odluka je zatim poslana u Otočac gdje se nalazilo sjedište CK KPH, ZAVNOH-a te Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske (NOV i POH). Dana 20. rujna 1943. Izvršni odbor ZAVNOH-a je potvrdio tu odluku.⁸⁵

Nakon uspostave narodne vlasti, partizanska zapovjedništva već 11. rujna počinju s uhićenjima fašista i dužnosnika talijanske vlasti. Uhićenja i suđenja u gradovima su predvodili članovi KPH u NOO-ima. Središnjoj istražnoj komisiji i lokalnim istražnim komisijama je dan zadatak da utvrde odgovornost uhićenika te je zatim na temelju njihove prosudbe uhićenik mogao biti oslobođen ili zadržan u zatvoru. Središnji je sud postavljen u pazinskom Kaštelu 24. rujna te je na čelo suda postavljen Ivan Motika. U partizanskom vodstvu je prevladalo mišljenje da najpoznatije fašiste za koje je bilo poznato da su ugnjetavali stanovništvo treba pogubiti. Ubrzo su slijedila pogubljenja uhićenika u pazinskome Kaštelu, na području Labinštine, Žminjštine, Poreštine, Tinjanštine, Puljštine, istarskoga Krasa i Liburnije. Najveći broj uhićenih bio je pogubljen i bačen u fojbe – kraške jame. U općem metežu rujanskih dana i obračunu s fašistima, u fojbama su stradale i osobe koje su bile učlanjene u fašističku stranku samo iz razloga kako bi dobili ili zadržali svoje radno mjesto, bogate i utjecajne osobe te su neke osobe ubijene radi prethodno neriješenih dugova, sporova oko zemlje, sukoba ili iz osobne osvete.⁸⁶ Ono što demantira tvrdnje nekih talijanskih povjesničara da su ove likvidacije imale nacionalni predznak i da su bile genocidalnog karaktera jest činjenica da su takve likvidacije provodili i sami talijanski antifašisti nad talijanskim fašistima, kao što je primjer u Rovinju.⁸⁷ Prema izjavi sekretara Fašističke stranke od 19. siječnja 1944., partizanske vlasti su u Istri likvidirale 349 Talijana koji su većinom bili fašisti. Tvrdeći kako je većina pogubljenih pripadala Fašističkoj stranci, sam čelnik opovrgava tvrdnju

⁸³ Isto, 69.

⁸⁴ Mikolić, Mario, *Istra 1941. - 1947.: godine velikih preokreta*, Barbat, Zagreb, 2003., 112.

⁸⁵ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 169-170.

⁸⁶ Krizman, 154-155.

⁸⁷ Dukovski, *Rat i mir*, 145.

da su smaknuća bila nacionalistički obračun istarskih Hrvata s pripadnicima talijanske manjine.⁸⁸

Istovremeno, 19. rujna njemačka Vrhovna komanda izdaje naredbu zapovjedniku Grupe Armija B feldmaršalu Erwinu Rommelu da uguši ustanak i uništi snage NOP-a u Istri, Slovenskom primorju, Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i istočnoj Sloveniji te osigura jadransku obalu na tom području.⁸⁹ Plan Reicha bilo je brzo zaposjedanje teritorija u sklopu Italije ili pod njenom okupacijom kako bi se spriječio očekivani desant anglo-američkih snaga na jadransku obalu.⁹⁰ Operacija se trebala ostvariti u tri faze: u prvoj fazi od 25. do 30. rujna predviđena je bila okupacija Slovenskoga primorja, u drugoj fazi od 2. do 7. listopada okupacija Istre i zatvaranje svih pravaca iz Istre prema Gorskom kotaru i Kvarneru, a u trećoj fazi od 7. do 20. listopada predviđeno je bilo čišćenje istarskoga poluotoka te razbijanje snaga NOP-a u Kvarneru i Gorskom kotaru radi povezivanja s Grupom armija F u Ogulinu. Izvođenje operacije povjereno je Stožeru 2. SS oklopnoga korpusa kojemu su stavljene na raspolaganje 71. pješačka divizija, divizijska borbena grupa pod zapovjedništvom Stožera 44. divizije i 192. turkestarska divizija.⁹¹

⁸⁸ Giron, 204.

⁸⁹ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 180.

⁹⁰ Mikolić, 130.

⁹¹ Giron, 214-215.

4. NJEMAČKA OKUPACIJA ISTRE I DALJNI RAZVOJ NOP-a

Friedrich Rainer 1. listopada 1943. izdaje proglas kojim se objavljuje njemačka okupacija talijanskih teritorija i uspostava Operacijske zone Jadransko primorje. Zonu su činile pokrajine Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Ljubljana i Kvarner.⁹² Jedan od razloga za okupaciju, osim prevencije mogućeg anglo-američkog desanta, bile su i teritorijalne pretenzije njemačkog Reicha prema Jadranu. Određeni krugovi u Reichu, posebice utjecajni austrijski nacisti među kojima se isticao upravo Friedrich Reiner, zalagali su se za pripojenje talijanskih teritorija koji su u prošlosti bili u austrijskom posjedu. Reiner je istog dana kada je Italija kapitulirala uputio pisani prijedlog ministru vanjskih poslova Joachimu von Ribbentropu u kojem se zalagao da njemački Reich pripoji teritorij od Koruške do Jadranskog mora, da se obnovi austrijsko-talijanska granica iz 1914. te da se upostavi posebna upravno-teritorijalna jedinica.⁹³ Reiner je tvrdio kako je na tom području "još uvijek živa uspomena na Austro-ugarsku monarhiju i na vjekovne veze s Reichom".⁹⁴

S druge strane, administrativne institucije i vojne formacije marionetske Talijanske Socijalne Republike su na području Istre služile isključivo kao izvršno sredstvo nacističke politike te su u potpunosti bile podređene njemačkoj upravi u Istri. Nacističko zapovjedništvo je nakon uspješne ofenzive u jesen 1943. teret obrane ovog teritorija prebacilo na nedavno obnovljene postrojbe Talijanske Socijalne Republike. Te su jedinice bile pod zapovjedništvom časnika Wehrmachta ili SS-a s prividnom autonomijom djelovanja te bi u slučaju da je netko iz tih jedinica pokazao ambiciju prema većoj samostalnosti u djelovanju jednostavno bio maknut s područja djelovanja.⁹⁵ Friedrich Reiner, unatoč obećanjima Mussoliniju od strane vrha Reicha, nije nimalo poštivao institucije Republike Salo. Tako su, primjerice, njemačke vlasti branile isticanje talijanske nacionalne zastave i obilježavanje posebnih talijanskih blagdana. Također, talijanskim dužnosnicima se branilo da polažu prisegu odanosti Republici Salo. Sve te mjere bile su usmjerene k tome kako bi se dokazalo da Istra

⁹² Mikolić, 146.

⁹³ Isto, 123-125.

⁹⁴ Isto, 126.

⁹⁵ Isto, 302-303.

nije bila sastavni dio Republike Salo te da je njena vlast na području Istre samo prividna.⁹⁶

Vlasti NDH u odnosu prema Istri do kapitulacije Italije, zbog svog podložničkog odnosa prema Italiji, nisu mogle postavljati službene zahtjeve za uključivanje Istre u teritorij NDH. U vrijeme pada Mussolinija i kapitulacije Italije ustaške vlasti su pokazale više optimizma po pitanju Istre, iako su ti pokušaji bili simboličnog karaktera, te je Pavelić zbog svog podložničkog odnosa ipak popustio pod zahtjevima Reicha. Pavelić je putem radija 9. rujna 1943. priopćio da je Hitler priznao NDH granice u kojima su uključene "odcijepljene hrvatske zemlje na Jadranu", međutim, time se mislilo na one krajeve koji su Italiji pripojeni Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. godine. Hitler je očekivao da će vojne snage NDH odmah zaposjesti teritorij koji je talijanska vojska okupirala 1941., no kako Pavelić nije bio u mogućnosti odmah vojno reagirati, Hitler je promijenio svoju prijašnju odluku te je 12. rujna 1943. odlučio da se vojno okupira sav teritorij koji je prethodno držala talijanska vojska.⁹⁷ Dana 31. listopada 1943. potpisan je protokol kojim je utvrđeno da granica između Operacijske zone Jadransko primorje i NDH bude administrativna istarsko-dalmatinska granica iz vremena Austro-Ugarske Monarhije, o čemu je Ante Pavelić bio odmah obavješten te je na to u konačnici pristao.⁹⁸ Ipak, Pavelić je financirajući antipartizansku promidžbu preko Trsta pokušao oslabiti utjecaj NOP-a u Istri. Također, u drugoj polovici 1944. povjeren je zadatak ustaškome pukovniku Tomislavu Sertiću da stvori bazu za novačenje istarskih Hrvata u domobrane. Pripadnici te postrojbe su u narodu bili poznati pod imenom "kozari", zbog oznake koze na rukavima uniforme vojnika.⁹⁹ Sertić je uspio okupiti oko 300 vojnika i časnika, no ta se jedinica ubrzo raspala nakon što se većina pripadnika postrojbe predala u borbi ili dezertirala.¹⁰⁰

Glavni napad na Istru započeo je 2. listopada 1943. u sklopu velike njemačke operacije "Wolkenbruch", poznate kao "Rommelova ofenziva". Prethodno su snage njemačkog zrakoplovstva 27. rujna bombardirale Pazin i Roč.¹⁰¹ Nasuprot brojčano i logistički jačim njemačkim snagama, Operativni štab za Istru imao je na raspolaganju

⁹⁶ Isto, 312.

⁹⁷ Isto 315-317.

⁹⁸ Isto, 317-318.

⁹⁹ Dukovski, *Rat i mir*, 132.

¹⁰⁰ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 195.

¹⁰¹ Mikolić, 136.

1. brigadu Vladimir Gortan, 2. brigadu, partizanski odred Učka, Kastavsko-riječki odred te Pazinsko-porečki i Rovinjski odred, koji su bili u procesu formiranja, što je sve zajedno činilo oko 6.000 boraca.¹⁰² Postrojbe Wehrmachta i II. SS oklopnog korpusa su u napredovanju od 2. do 11. listopada na prepad uhvatile nespremnu narodnooslobodilačku vojsku u Istri koja je pretrpjela velike gubitke. Neprijateljske snage također su pri napredovanju činile mnoge zločine nad civilnim stanovništvom.¹⁰³ Operativni štab za Istru uspio je povući glavninu svojih snaga na Planik, odakle je planirano povlačenje jedinica u Gorski kotar, međutim proboj istarskih brigada prema Gorskom kotaru nije uspio. Neprijateljske snage su stegle obruč u Žejanskoj šumi te su partizanske postrojbe nakon četiri dana pružanja otpora i s gubitkom od 2.500 boraca gotovo uništene. Tijekom Rommelove ofenzive u Istri je u sedmodnevnim borbama s njemačkim snagama i represalijama neprijateljskih jedinica prema stanovništvu poginulo 2.500 Istrana, 1.124 su zarobljena te je spaljeno 1.046 kuća.¹⁰⁴ Dana 7. listopada njemačko je zapovjedništvo zaključilo da je operacija u Istri završena te 10. listopada izvješćuje da je završena i akcija čišćenja u Istri.¹⁰⁵

Desetak dana nakon završetka njemačke ofenzive, Pokrajinski NOO za Istru izdao je proglas u kojem se stanovništvo poziva na daljnju borbu. Dana 7. studenog 1943. održan je sastanak na kojem se raspravljalo o uzrocima tadašnjeg stanja, mobilizaciji, organizaciji vojske, suradnji s NOO-ima, organizaciji Partije u vojsci i NOO-ima, o uskoći pogleda u Partiji i sektašenju i mnogim drugim temama. Na sastanku je zaključeno da će se ubuduće organizirati male i pokretne vojne postrojbe (čete) koje će biti raspoređene po čitavoj Istri i koje će se na terenu oslanjati na partijsku organizaciju i NOO-e. Do kraja 1943. osnovano je 13 takvih četa. Broj mobiliziranih boraca i dragovoljaca je stalno rastao, tako da je već 18. siječnja 1944. bilo moguće formirati četiri partizanska bataljuna. Tako je 1. travnja ponovno postrojena Prva istarska partizanska brigada "Vladimir Gortan", dok je 11. lipnja ponovno formirana Druga istarska partizanska brigada. Najveći uspjeh u razvoju istarske partizanske vojske bilo je osnivanje 43. istarske divizije, koja je osnovana 29.

¹⁰² Krizman, 170.

¹⁰³ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 181.

¹⁰⁴ Krizman, 174.

¹⁰⁵ Mikolić, 143-144.

kolovoza 1944. godine u Gorskom kotaru.¹⁰⁶ Njezin prvi zapovjednik bio je potpukovnik Savo Vukelić, a prvi politički komesar potpukovnik Joža Skočilić.¹⁰⁷ Na dan kada je formirana, divizija je imala 3.521 borca.¹⁰⁸

Aktivnost partizanskih jedinica intenzivirala se nakon jesenske njemačke ofenzive 1944. godine. Tijekom rujna 1944. partizanske su grupacije izvršile nekoliko diverzantskih akcija u kojima su Nijemci i talijanski fašisti pretrpjeli velike gubitke u ljudstvu i vojnoj opremi. Najvećeg odjeka imala je akcija koja je poduzeta 3. listopada 1944. kod sela Gradine, u kojoj je napadnuta kolona od 60 njemačkih vojnika 6. grenadirske regimente. Neprijatelj je u toj akciji pretrpio veće gubitke, dok su partizani uspjeli zarobiti veće količine oružja i vojne opreme. Unatoč uspjesima partizanskih diverzantskih akcija, partizanske su se jedinice morale povući prema Gorskom kotaru i Kastavštini, ostavljajući iza sebe manje udarne grupe kojima je zadatak bio što češće uznemiravanje neprijatelja i likvidacije njemačkih i fašističkih doušnika i kolaboracionista.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Krizman, 180-182.

¹⁰⁷ Ribarić, 181.

¹⁰⁸ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 341.

¹⁰⁹ Dukovski, *Rat i mir*, 124-125.

5. ODNOS NARODNJAKA I SVEĆENIKA PREMA NOP-U

Najvažniji faktor koji je pridonio širenju ideja NOP-a i njegovoj popularnosti među narodom u Istri bili su istarski narodnjaci. Narodnjacima se nazivalo osobe, najčešće samouke seljake, koje su na različite načine borile protiv talijanizacije i radile na očuvanju nacionalne svijesti među istarskim Hrvatima. Po političkoj orijentaciji bili su bliski liberalima ili klerikalcima.¹¹⁰ Prve kontakte s narodnjacima hrvatski su komunisti ostvarili krajem 1941. godine. Tijekom tih susreta se u pravilu nisu spominjali nikakvi komunistički revolucionarni ciljevi, već je naglasak bio isključivo na nacionalnom oslobođenju i antifašizmu. Mnogi od njih imali su nepovjerenje prema komunističkoj ideologiji, što se temeljilo na njihovom iskustvu s članovima KPI koji su unatoč svojem antifašizmu pokazali nerazumijevanje i indiferentnost prema nacionalnom pitanju istarskog slavenskog stanovništva.¹¹¹ Međutim, mnogi su narodnjaci i narodni svećenici unatoč ideološkim razlikama u konačnici prihvatili program hrvatskih komunista zbog njihovog cilja nacionalnog oslobođenja te im je čak i program socijalnog oslobođenja za koji su se komunisti zalagali bio privlačan jer je nudio rušenje gospodarske dominacije talijanskog građanstva i talijanskih veleposjednika.¹¹² Unatoč tome, neki će se narodnjaci naći u sukobu s određenim članovima KPH koji su bili politički kratkovidni i koji su imali dogmatsko shvaćanje komunističke ideologije koje nije bilo primjenjivo na situaciju u Istri.¹¹³ Takva su stajališta najčešće dolazila s članovima i instruktorima KPH koji su u Istru stizali iz drugih krajeva Hrvatske i nisu poznavali lokalne prilike.¹¹⁴ Neki od narodnjaka, kao što je Mate Peteh, će zbog dogmatskih stajališta određenih članova KPH i zbog lažnih optužba pred kraj rata izgubiti život ili biti zatvarani, unatoč njihovim antifašističkim uvjerenjima i aktivnostima.¹¹⁵

S druge strane, odnos između istarskih svećenika i NOP-a je varirao te je u određenim fazama znao prerasti u otvoreno neslaganje i sukobe. Istarski svećenici su po svojem ideološkom opredjeljenju bili antifašisti, ali i antikomunisti. Unatoč tome, odnosi se tijekom rata nisu prekidali te se u periodu od siječnja do ožujka 1944. čak

¹¹⁰ Isto, 46.

¹¹¹ Isto, 47-48.

¹¹² Dukovski, *Istra i Rijeka*, 72-73.

¹¹³ Dukovski, *Rat i mir*, 51.

¹¹⁴ Mikolić, 274.

¹¹⁵ Krizman, 130.

razmišljalo i o stvaranju zasebnog svećeničkog NOO-a.¹¹⁶ Prvi dojmovi čelnika partizanskog pokreta u Istri o odnosu sa svećenicima u rujnu 1943. bili su dobri te su budili nadu o daljnjoj suradnji.¹¹⁷ Međutim, krajem 1944. taj se odnos radikalno mijenja te počinju sumnjičenja i otvoreni napadi koji će trajati sve do kraja rata.¹¹⁸ Istarski su svećenici često dolazili u sukob u kojem su na jednoj strani stajala njihova vlastita politička i nacionalna uvjerenja, a na drugoj njihova poslušnost prema biskupima koji su provodili politiku Vatikana.¹¹⁹

¹¹⁶ Dukovski, *Rat i mir*, 59.

¹¹⁷ Isto, 63.

¹¹⁸ Isto, 65.

¹¹⁹ Dukovski, *Istra i Rijeka*, 73.

6. ZAVRŠNE OPERACIJE I OSLOBOĐENJE ISTRE

Početak travnja 1945. Četvrta armija Jugoslavenske armije (JA), donedavne Narodnooslobodilačke vojske, uništila je neprijateljske snage i nastavila napredovati kroz Gorski kotar i Hrvatsko primorje te se ubrzo našla nadomak Istre. Prepreku su joj činile neprijateljske snage s oko 75.000 vojnika.¹²⁰ Glavnu operativnu grupu činio je 97. korpus (188. i 237. divizija)¹²¹, pod čiju su komandu ušli i SS policijski bataljuni, razne talijanske postrojbe, postrojbe Primorskog domobranstva, postrojbe Srpske državne straže, postrojbe Srpskog dobrovoljačkog korpusa, četnička Dinarska divizija, postrojba slovenskih četnika, postrojbe Ruske oslobodilačke vojske, 11. ustaška i 392. legionarska divizija te manji broj pripadnika Hrvatskog domobranstva i Hrvatske mornarice.¹²²

Neposredno prije iskrcavanja u Istru zapovjednik Četvrte armije Petar Drapšin naredio je 23. travnja 1945. štabu 9. divizije da u Istru uputi izviđače i u strogoj tajnosti pripremi desant na području gdje je potporu pružala III. brigada 43. divizije. Izviđački se vod sastao s dijelom III. brigade od kojih su saznali stanje i raspored neprijateljskih snaga te su dobili obećanje da će jedan bataljun III. brigade s Učke štiti iskrcavanje 9. dalmatinske divizije, koja se s Cresa trebala prebaciti u Istru.¹²³

Dana 20. travnja III. Istarska brigada probila se kroz linije 97. korpusa te se pojavila na Učki i ispred Buja i Buzeta, čime je započela neposredna borba za Istru. Tada u Istri djeluju manje partizanske postrojbe i udarne grupe te umreženi NOO-i. Presudni trenutak u borbi za oslobođenje Istre odvio se 30. travnja kada je 9. divizija, koja se prethodno s Cresa iskrcala na istočnu istarsku obalu, pred Matuljima uništila 1218. bataljun, oslobodila Buzet i došla pred Trst. Do 1. svibnja oslobođena je cijela Istra osim vojnog uporišta u Puli, u kojem su se nalazili dijelovi 1047. pješadijskog i 237. topničkog puka. Njemačke su se snage povukle na poluotok Muzil i nastavile pružati otpor te su se predale tek 5. svibnja.¹²⁴

¹²⁰ Ribarić, 234.

¹²¹ Isto.

¹²² Buršić, *Od ropstva do slobode*, 354-355.

¹²³ Isto, 356.

¹²⁴ Dukovski, *Istra i Rijeka*, 114-115.

Usporedno s bitkom na Muzilu odvijala se i velika bitka kod Starog Pazina u kojoj su sudjelovale I. brigada "Vladimir Gortan" i IV. talijanski bataljun "Pino Budicin". Posljednji njemački vojnik u Pazinu razoružan je 7. svibnja u 5 sati te se brigadama sveukupno predalo 15 časnika, 112 dočasnika i 409 vojnika. Istog dana je u 6:04 sati u selu Zagorje kod Illirske Bistrice generalpukovnik Ludvig Kubler potpisao predaju čime su prestale i posljednje borbe u Istri. Dana 8. svibnja u oslobođenu Pulu ulaze I. brigada "Vladimir Gortan" i IV. talijanski bataljun "Pino Budicin".¹²⁵

U 49 dana borbe u završnim operacijama za oslobođenje Istre poginulo je 2219, a ranjeno 6978 vojnika JA. Neprijateljski gubici iznosili su, prema nepotpunim podacima, 25.664 mrtva vojnika.¹²⁶

¹²⁵ Buršić, *Od ropstva do slobode*, 364.

¹²⁶ Dukovski, *Istra i Rijeka*, 115.

ZAKLJUČAK

Antifašizam kao pojava u Istri jedan je od najbitnijih, ako ne i najbitniji, dio duge povijesti istarskog poluotoka. Hrvatsko i slovensko stanovništvo Istre i Julijske krajine bilo je prvo na udaru fašističkog sustava što je dovelo do toga da su se prvi oblici otpora fašizmu na svijetu dogodili upravo u Istri. Antifašizam se u međuratnom razdoblju pojavljuje u raznim oblicima, ovisno o području Istre i lokalnim prilikama, te su tako u središnjoj Istri nositelji antifašističkog otpora bili istarski hrvatski narodnjaci, dok je u gradovima poput Pule, Poreča i Labina to bila KPI. Početkom Drugog svjetskog rata i raspadom Kraljevine Jugoslavije, u Istru dolaze istarski emigranti koji su bili članovi KPH te su tako uspostavljene prve institucije NOP-a i Prva istarska partizanska četa. Također, NOP sa otvaranjem prvih hrvatskih škola u Istri nastavlja s radom na očuvanju nacionalne svijesti i hrvatskog jezika koji su u međuratnom razdoblju provodili narodnjaci i svećenici. Zahvaljujući naporima KPH i njenih aktivista, Istra je na taj način povezana s ostatkom Hrvatske u narodnooslobodilačku borbu te je u konačnici oslobođena od okupatora i pripojena matici Hrvatskoj u sklopu Jugoslavije.

Antifašizam u Istri zbog svoje široke političke platforme – koja je uključivala hrvatske, slovenske i talijanske komuniste, istarske narodnjake, svećenike i talijanske građanske grupacije – demantira tvrdnje određenog kruga povjesničara o političkoj monolitnosti narodnooslobodilačkog pokreta i pokušaju prikazivanja partizanskog pokreta kao striktno komunističkog i staljinističkog. Te su grupacije često bile u sukobu zbog različitog mišljenja o načinu pružanja otpora, društvenom uređenju i nacionalnom pitanju, no te su razlike u konačnici donekle prevladane zbog njihovog zajedničkog stava o antifašizmu. Istarski narodnjaci, koji su bili sljedbenici ideja hrvatskog narodnog preporoda i koji su uživali veliki ugled među stanovništvom, bili su na vodećim pozicijama u NOP-u i njegovim strukturama zajedno sa istarskim emigrantima povratnicima.

U konačnici, antifašizam u Istri i ujedinenost istarskih političkih grupacija pod vodstvom KPH u pružanju otpora fašizmu bio je presudan faktor u sjedinjenju Istre s maticom Hrvatskom. Sjedinjenjem s Hrvatskom unutar Jugoslavije istarski Hrvati su doživjeli kao konačno nacionalno oslobođenje nakon više od dvadeset godina

fašističkog terora. No, kao posljedica poslijeratnog egzodusa i uspostave novog oblika vlasti, dolazi i do velike promjene tadašnjeg istarskog društva i njegove strukture. Sjećanje istarskih Hrvata na period fašističkog terora i antifašističkog otpora ostalo je duboko urezano u kolektivnu svijest što se odrazilo na daljnje političko opredjeljenje stanovništva Istre kao kolektiva u suvremenoj hrvatskoj državi.

LITERATURA

1. Antić, Vinko, „Nepokorena Istra i put do Prve istarske partizanske čete“, *Prva istarska partizanska četa: O 30-godišnjici osnutka 1942 - 1972*, ur. Ivo Kovačević, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara Rijeka, Rijeka, 1972., 27-73
2. Bertoša, Miroslav, *Proština 1921.: antifašistički pokret seljaka jugoistočne Istre*, Glas Istre, Pula, 1972.
3. Buršić, Herman, „Događaj u Proštini 1921. godine“, *Labinska republika 1921. godine: zbornik radova*, ur. Vjekoslav Bratulić, Sjeverojadranski Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Rijeka, 1972., 349-361.
4. Buršić, Herman, „Gortanovci u borbi za slobodu“, *Pazinski memorijal: Beram u prošlosti*, ur: Galiano Labinjan, Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Pazin, 2003., 109-137.
5. Buršić, Herman, *Od ropstva do slobode: Istra 1918. – 1945. – mali zapisi o velikom putu*, Histria Croatica C.A.S.H., Pula, 2011.
6. Crljenko, Branimir, „Hrvatske čitaonice preporodne Istre u obrani jezičnog i kulturnog identiteta istarskih Hrvata“, *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, ur. Marino Manin, Hrvatski institut za povijest i Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb, 2001., 531-545.
7. Crnobori, Tone, *Borbena Pula: Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara - Rijeka, Rijeka, 1972.
8. Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. - 1943.*, C.A.S.H., Pula, 1998.
9. Dukovski, Darko, *Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice (1943. - 1955.)*, C.A.S.H., Pula, 2001.
10. Dukovski, Darko, „Uzroci egzodusa istarskih Hrvata 1918.-1943.“, *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, ur. Marino Manin, Hrvatski institut za povijest i Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb, 2001., 99-141.
11. Dukovski, Darko, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918. - 1947.)*, Leykam international d.o.o., Zagreb, 2010.
12. Giron, Antun, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Adamić, Rijeka, 2004.

13. Grah, Ivan, „Istarsko svećenstvo i nacionalna borba“, *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, ur. Marino Manin, Hrvatski institut za povijest i Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb, 2001., 597-615
14. Krizman, Mate, *Istra od talijanske okupacije 1918. do Londonskog memoranduma 1954.*, Matica hrvatska Pazin, Pazin, 2018.
15. Ladavac, Vjekoslav, „Uspomene na rad organizacije TIGR (Borba) 1929. godine“, *Pazinski memorijal: knjiga 2*, ur. Petar Strčić, Katedra Čakavskog sabora za noviju povijest Istre, Pazin, 1971., 103-137.
16. Mikolić, Mario, *Istra 1941. - 1947.: godine velikih preokreta*, Barbat, Zagreb, 2003.
17. Radetić, Ernest, *Istra pod Italijom 1918 - 1943*, Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila", Pazin, 1990.
18. Ribarić, Danilo, *Borbeni put 43. Istarske divizije*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1969.
19. Scotti Giacomo, Giuricin Luciano, „Pokret zauzimanja tvornica u Italiji i Labinska Republika“, *Labinska republika 1921. godine : zbornik radova*, ur. Vjekoslav Bratulić, Sjeverojadranski Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Rijeka, 1972., 249-277.
20. Zlatić, Slavko, „Odlomci iz sjećanja na tajne organizacije Borba i TIGR“, *Pazinski memorijal: knjiga 3*, ur. Petar Strčić, Katedra Čakavskog sabora za noviju povijest Istre, Pazin, 1972., 99-116.

SAŽETAK

Rapallskim ugovorom i zakonom o aneksiji od 19. prosinca 1920. Istra i otoci formalno su priključeni Kraljevini Italiji. Istovremeno se u Istri pojavljuju prve fašističke organizacije i započinje val fašističkog nasilja. Godine 1921. dolazi do prvih ozbiljnijih organiziranih oružanih ustanaka stanovništva protiv fašističkog terora. Posebice se ističe pobuna seljaka na Proštini te pobuna rudara poznata pod nazivom Labinska republika. Godine 1927. osnovane su prve antifašističke tajne organizacije Borba i TIGR. Početkom Drugog svjetskog rata i raspadom Kraljevine Jugoslavije u Istru se vraćaju politički emigranti koji su bili članovi KPH i uspostavljaju prve kontakte. Ubrzo su osnovane institucije NOP-a i Prva istarska partizanska četa. Dana 9. rujna 1943. buknuo je ustanak u kojem je u nekoliko dana oslobođena čitava Istra osim Pule. Dana 2. listopada 1943. godine započinje njemačka operacija "Wolkenbruch" u kojoj je partizanski pokret pretrpio velike gubitke i nakon koje Istra ponovno pada pod okupaciju. Dolazi do reorganizacije partizanskog pokreta te je do kraja 1943. osnovano 13 partizanskih četa. Od kraja travnja do početka svibnja 1945. u završnim operacijama Četvrte armije JA oslobođena je čitava Istra.

Ključne riječi:

fašizam, antifašizam, Istra, NOP, KPH

ABSTRACT

Antifascism in Istria 1921-1945

Istria was annexed to the Kingdom of Italy in 19 December 1920 on the grounds of the Rapallo Treaty and the annexation law. At the same time, the first fascist organizations started to appear in Istria and a wave of fascist violence began. In 1921, the first major organized uprisings of the population against fascist terror occurred. The uprising of the peasants in Proština and the rebellion of miners known as the Labin Republic are particularly pivotal in this regard. In 1927, the first secret anti-fascist organizations Borba and TIGR were founded. With the beginning of World War II and the disintegration of the Kingdom of Yugoslavia, political emigrants who were members of the KPH returned to Istria and established first contacts. Soon after their arrival, the first institutions of the NOP and the First Istrian Partisan Company were founded. On 9 September 1943, a national uprising began, in which all of Istria except Pula was liberated in the span of a few days. On 2 October 1943, the German operation "Wolkenbruch" began, in which the partisan movement suffered heavy losses and after which Istria was again occupied. The partisan movement was reorganized and by the end of 1943, 13 partisan companies had been formed. In the final operations from the end of April to the beginning of May 1945, the whole of Istria was liberated by the 4th Army of the Yugoslav Army.

Keywords:

fascism, anti-fascism, Istria, NOP, KPH